

प्रकरण ३-२

२३

मनोबोधाचे उद्दिष्ट .

* प्रकरण - 2 रे *

: मनोबोधाचे उद्दिष्ट :

मनाच्या श्लोकाची लोकप्रियता आणि रचना प्रसंग :

'मनाचे श्लोक' ही समर्थाची मराठा सारस्वताला मिळालेली अनमोल देणगी आहे.

'मनाचे श्लोक' हा ग्रंथ महाराष्ट्रातील अंबालवृद्धांना चांगला परिचित आहे. 'मनाचे श्लोक' या नावाने ओळखला जाणारा हा ग्रंथ जरी 205 श्लोकसंख्या इतका लहान असला तरी तो सखोल विचारांनी संपन्न असलेला ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ म्हणजे समर्थांनी आपल्या 'मना' शी म्हणजे स्वतःशी केलेला संवाद आहे, म्हणजेच आत्मसंवाद आहे. समर्थांनी 'भुजंगप्रयात' या वृत्तात या श्लोकांची रचना केली आहे. समर्थांनी या 205 श्लोकांना 'मनाची शेते' असे म्हणले आहे. समर्थ संप्रदायातील यशवंत महाराज यांनी आरतीच्या निमित्ताने याला 'मनोबोध' असे नाव दिले, जसे समर्थांनी दासाला केलेला बोध म्हणजे 'दासबोध' त्याचप्रमाणे समर्थांनी स्वतःच्या मनाला केलेला बोध तो 'मनोबोध' होय. पण सर्वसामान्य लोकांना माहित असलेला शब्द प्रयोग म्हणजे 'मनाचे श्लोक' हा आहे. समर्थांनी या आत्मसंवादात भक्तिपंथावरून क्रमाक्रमाने वाटचाल कशी करायची याचे सुक्ष्म आलेखन केलेले आहे. 'मनाची शेते ऐकतां दोष जाती। मतीमंद ते साधना योग्य होती।' ही एक समर्थांनी या ग्रंथ अभ्यासाची फलश्रुती स्वतः सांगुन ठेवली आहे.

भक्तीचे तत्व प्रत्यक्ष व्यवहारात कां आणि कसे आणवे या संबंधी 'मनाच्या श्लोकांत एसुगम' शब्दात मौलिक सूचना आहे. त्यामुळे हे श्लोक मराठीत असेल तरी त्यातील शिकवण आखिल मानव जातीसाठी आहे. 'मनाचे श्लोक हे एक दिव्य रत्न आहे' असे उद्गार मनाच्या श्लोकांच्या समश्लोकी संस्कृत अनुवाद श्री रमणमहर्षी यांनी काढले.²

'मनाचे श्लोक' म्हणजे तर सोपे आहेत, म्हणजे तर कठीण आहेत। अर्थरूप होऊन पाहतां श्रुतिस्मृति -पुराणांचे सार त्यात साठविले आहे असे आढळून येते." मराठी भाषेतले हे एक उपनिषद् आहे" असे ल. रा. पांगारकर यांनी 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' तिसरा खंड यात म्हटले आहे.³

गुरूदेव रानडे यांनी " मनाचे श्लोक' ही रामदासांची 'bon mots', म्हणजे मुक्तावलि होते' असे म्हटले आहे.⁴

{ एकनाथ, ज्ञानेशांचा 'हरिपाठ' आणि समर्थांचे ' मनाचे श्लोक ' ही मराठीतील अध्यात्मपर साहित्याची अमर लेणी आहेत. } भक्तीच्या साधनेचे मनाच्या श्लोकांइतके सुगम, सरल, सखोल दर्शन क्वचितच पहावयास मिळेल.

शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात, "समर्थांनी दुसरी कोणतीच ग्रंथरचना केली नसती, फक्त ' मनाचे श्लोक ' ही ग्रंथरचना केली असती तरी तेवढ्या वरून अद्वितीय राष्ट्रगुरू, असामान्य कवी, अलौकिक भगवत् भक्त आणि अपूर्व तत्वज्ञानी म्हणून लौकिक झाला असता. श्री समर्थांनी इतर कोणतीही ग्रंथ संपत्ती न ठेवता फक्त 205 रत्नांची माला ठेवली असती तरी जन्मोजन्मी त्यांच्या चरणांचे दास होऊन देह सेवेत (झिजीवला) असता." ⁵ गोंदवलेकर महाराजांना सुध्दा या श्लोकांचे महत्व पटले होते. त्यांनी श्लोकांचे पाठांतर आणि त्यात दिल्याप्रमाणे साधना करण्याचा लोकांना उपदेश केला. विनोबा भावे यांनी आपली ' रामदासांची भजने ' या संपादित भजनांच्या प्रस्तावनेत ' आई थोर तुझे उपकार ' अशी कृतज्ञाता व्यक्त केली आहे. आणि ' मनाचे श्लोक ' ही सौन्याची तिजोरीच आहे. व 'दासबोध' ही सौन्याची खाण आहे. खाणीत (अप्रधीत) धातू पडलेला असतो. तो शोधून घ्यावा लागतो. तर तिजोरीत निखळ सोने साठविलेले असते. ⁶ मनाचे श्लोक ' ही रामदासांची अपौरुषेय बाणी आहे. द्वा. वा. केळकर यांनी 'प्रसाद' मासिकतील आपल्या लेखात ' मनाचे श्लोक ही समर्थ रामदासांची मराठी भाषेला लाभलेली अलौकिक देणगी' असे म्हटले आहे. ⁷ अनुभव संपन्न प्रज्ञावंताच्या करुणाद्र हृदयांतून लोककल्याणांसाठी स्फुरलेली ही अमृतवाणी आहे ' ' असे बेलसरे म्हणतात.

'मनाच्या श्लोकांची ' रचना रामदासांनी आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या काळात केली असे दिसते. चाफळ येथे रामजन्मोत्सव सुरू करून काही वर्षे झाल्यानंतर एका वर्षी शिवछत्रपतींकडून सामग्री यथासमय आली नाही, राजे कुठे कामगिरीवर गेल्यामुळे अथवा नोकरशाहीच्या गफलतीमुळे उत्सवासाठी येणारी धन-धान्य वगैरे सामग्री आली नाही. उत्सव तर पंधरा दिवसांवर येऊन ठेपला. शिवाजी महाराजांना स्मरणपत्र पाठवावे असे इतर सर्व शिष्यांचे म्हणणे होते. पण या म्हणण्यावर समर्थांनी हसून सांगितले की, 'तुम्ही चिंता कशाला करता?' सा-या विश्वाची चिंता करणा-या रामरायांचा उत्सव आहे. ते स्वतः उत्सव पार पाडतील. शिवरायांना स्मरणपत्र पाठविण्याबद्दल म्हणाल तर

'आमुचि प्रतिज्ञा ऐसी ।
काही न मागाचे शिष्यांसी ।
आमुच्यामागे जगदीशाही.
भजत जावे ॥' ⁹

शिष्यांना जरी असे सांगितले तरी समर्थांच्या मनात मात्र प्रचंड वादळ माजले होते. या वादळाचे स्वरूप संहारक नव्हते तर उत्पादक होते. रामायणाच्या रचनेपूर्वी महर्षी वाल्मिकी यांच्या चि-तात जो कोलाहल माजला होता, त्याची अनुभूती समर्थांना आली असेल. आशा संकटाच्या वेळी लोकांना राष्ट्रवाचा पंथ दाखविण्यासाठी व रामभक्तीचा उपदेश करण्यासाठी, देवकार्यात त्यांचे सहकार्य घेण्यासाठी, एका रात्री शांत वेळी त्यांनी आपल्या प्रिय शिष्य कल्याणस्वामी यांना दोनशे पाच श्लोक खडया आवाजात सांगितले. भुजंगप्रयात वृ-तातील हे श्लोक खडया आवाजात म्हणून गावोगावी जाऊन भिक्षा गोळा केली गेली. या श्लोकांना चांगला प्रतिसाद मिळाला. अशी मनाच्या श्लोकांची रचना झाली असावी, अशी कथा प्रचलित आहे. ही कथा खरी नसावी कारण श्लोक केवळ भिक्षेसाठी रचल्यासारखे दिसत नाहीत. आज ते त्या कामी योजले जातात, ही गोष्ट वेगळी असे मत 'पाच संतकवी' या पुस्तकात शं. गो. तुळपुळे यांनी प्रदर्शित केले आहे.

'मनाचे श्लोक' ही उत्कट भावनेतून जन्मलेली, लोकध्वाराची प्रेरणा घेऊन प्रगट झालेली एक सर्जनशील साहित्य निर्माती आहे. मनाच्या श्लोकांची रचना कवीच्या परिणतपन्न अवस्थेत झाली असावी. याचा रचनाकाळ निश्चितपणे सांगता येत नाही. हे श्लोक फार सोपे आहेत. त्यांचा अर्थ, शब्दरचना आणि प्रासादिक शैली यामुळे ते सहज पाठ होतात. मानवी जीवनातील मुलभूत, मध्यवर्ती आणि मौलिक महत्वाच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधण्यासाठी लोकांचे जीवनातील अंतिम मूल्यांविषयी प्रभावीपणे उद्बोधक करण्यासाठी मनाच्या श्लोकांची रचना झाली आहे. लोकमानसावर उदान्ताचा संस्कार करण्याचे या मनाच्या श्लोकांचे सामर्थ्य जाणूनच एकदा लोकमान्य टिळक म्हणाले होते, 'तुम्ही मनाचे श्लोक खेडोपाडी सकाळच्या प्रहरी म्हणत जा, लोक तुमच्यावर सोन्याची फुल उधळतील.'¹⁰

समर्थ रामदास स्वामींचे चरित्र :

श्री समर्थ रामदास स्वामींचा जन्म ज्या घराण्यात झाला, ते घराणे दशग्रंथी देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांचे होते. त्यांचे सुत्र आश्वलायन, गोत्र जामदग्न असून, त्यांचे आडनाव ठोसर होते. समर्थांचे पूर्वज कृष्णाजीपंत ठोसर हे पूर्वी, रघात असलेला शिवराय यांचा बंदर प्रीत सोडून आपल्या नातेवाईक अशा चार कुटुंबा बरोबर शके 884 मध्ये मौजे हिवरे येथे येऊन स्थायिक झाले. हिव-यास आल्यावर त्यांना पाचवा मुलगा दशरथपंत हा झाला. या दशरथपंतांना शके 910 मध्ये अंबाडा परगाण्यांत हिव-यापासून तीन कोसांवर काही गवळ्यांच्या मदतीने जांब हे गाव बसविले. जांब व इतर बारा गावे यांची जोशी कुलकर्णीपणांचे वतन मिळविले. दशरथपंतांस सहा पुत्र झाले. मोठा मुलगा रामाजीपंत यांपासून विसावे पुरुष नारायण उर्फ

समर्थ रामदासस्वामी होत. यांचा जन्म शके 1530 कीलक नाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध नवमीस माघ्यान्हिच्या वेळी जांब या गावी झाला. या धराण्यात पूर्वापार सूर्योपासना व रामोपासना चालू होती. समर्थाचे नाव 'नारायण' असे ठेवण्यात आले. नारायणसस पहिल्या पासून भय असे माहितच नव्हते. तो खोडकर व आपल्या मनाप्रमाणे वागणारा होता. घरातील पारमार्थिक वातावरणामुळे परमार्थाचे जणू काही बाळकडूच नारायणास मिळाले होते, असे मानावयास हरकत नाही. कारण घरातील पारमार्थिक संस्कारामुळे समर्थ बालवयातच चिंतनशील आणि अंतर्मुख बनले.¹¹ त्यांचा स्वभाव स्वतंत्र वृत्तीचा असल्यामुळेच ते स्वतःच्या मनाप्रमाणे वागत एकदा नारायणाने आईला 'चिंता करतो विश्वाची' असे सांगितले. 'मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात,' या म्हणीप्रमाणे लहान वयात विश्वाची चिंता करतो म्हणणा-या या मुलाने खरोखरच पुढे आयुष्यभर विश्वाची चिंता वाहिली. नारायण हा जितका खोडकर होता, तितकाच तो कुशाग्र बुद्धिमत्तेचा होता. नारायणास जणू काही शारीरिक आणि बौद्धिक सामर्थ्याची देणगीच मिळाली होती. वयाच्या आठव्या वर्षी नारायणाचे वडील वारले. वडिलांच्या माघारी थोरल्या भावाजवळ 'अनुग्रह द्या' असे म्हणाले, परंतु वडील बंधूनी टाळाटाळ केल्याने गावाबाहेरील मारुतीच्या देवळात जाऊन त्याने आपल्या भक्तीच्या बळावर प्रत्यक्ष रामरायाकडून मंत्रोपदेश मिळविला. रामाने नारायणास मारुतीच्या स्वाग्निन केले. ही घटना शके 1838 श्रावण शुद्ध अष्टमीस मध्यरात्री घडली. आपल्याला रामरायाने मंत्रोपदेश केल्याने आपला गुरु श्रीराम होय. आपल्या गुरुपरंपरे विषयी ते सांगतात, आदिनारायण - महाविष्णु - हंस - ब्रह्मदेव - वसिष्ठ आणि श्रीराम या परंपरे प्रमाणे 'श्रीरामे दासासी उपदेशिले । उपदेश देऊनी मजला मारुती । स्वये रघुपती निरविले ॥ निरविता तेणे जालो रामदास । संसारी उदास जीवे भावे ॥ म्हणोनि आमुचे कुळी कुलदैवत । राम हनुमंत आत्मरूपी ॥ आत्मरूप जाला रामी रामदास । केला उपदेश दीनोद्दारे ॥'¹² येथूनच पुढे नारायणाचा रामदास झाला. (रामदासांप्रमाणेच तुकारामांनाही स्वप्नातच 'राम कृष्ण हरी' हा मंत्रोपदेश मिळाल्याचे सर्वांना माहित आहे.)

बालवयात हूडपणा आणि अचाटपणा करणारा नारायण वयाच्या बाराव्या वर्षी घर सोडून निघून जाण्याला काय कारण घडले असेल ? किंवा नारायणाला घर सोडून जाण्याची प्रेरणा कशामुळे मिळाली असेल ? ह्या गोष्टी बद्दल अशी एक कथा सांगितली जाते की, नारायण हा अकरा वर्षांचा असतानाची गोष्ट आहे. सूर्याजीपंत आणि गंगाधर हे दोघेही बाहेर गेले होते. सरकारी दूतासारखा दिसणारा कोणीतरी घरी आला. आणि त्याने नारायणास धरले. धक्के मारित, फरफटत त्याने त्याला गावाबाहेर नेले. एवढा धीर असलेला नारायण, पण या आकस्मित ओढवलेल्या प्रसंगामुळे भीतीने गांगरल्यासारखा झाला. गावाबाहेर गेल्यावर एका पालखीत स्त्रीपुरुषाची एक

तेजस्वी जोडी बसलेली दिसली. भोवताली काही सेवक उभे होते. पालखीतील त्या तेजस्वी पुरुषाने रजपुती भाषेत प्रश्न केला, " तुझा बाप कुठे आहे"? वडील घरी नाहीत, कोठे बाहेर गेले आहेत, एवढा उलगडा नारायणाने केल्यावर त्या पुरुषाचा उग्र आवेश थोडा कमी झाला. त्याने नारायणाला जवळ बोलावले, त्याचे मस्तक कुरवाळले आणि त्याला एक पत्र दिले. पत्र नारायणारे वाचून पाहिले असावे. त्याबद्दल स्पष्ट असा काहीच उल्लेख नाही. पण त्या पुरुषाने एवढे प्रेमळपणाचे वर्तन केले असतानाही पत्र पाहिल्यावर नारायणाला घाम फुटला, त्याची बोंबडी वळली आणि तो थरथर कापू लागला. नारायणाचे भोवतालच्या गोष्टींचे भान नाहीसे झाले. तो क्षणात हसू लागला, तर क्षणात रडू लागला. जमिनीवर पडला, उठला, पुन्हा पडला, असे त्याच्या अवस्थेचे वर्णन दिनकरांनी केले आहे. त्या स्थितीत त्याला श्रीरामपंचायतन आणि मारुती यांचे दर्शन झाले. रामाने त्याला महावाक्याचा उपदेश केला व मारुतीच्या स्वाधीन केले. तसे करताना त्याच्या हातात ते पत्र व दुस-या हातात अर्धचंद्र बाण दिला. अंगावर एक वस्त्र घातले व श्रीराम अंतर्धान पावले.

नारायण तसाच भानावर नसलेल्या अवस्थेत गावाबाहेर दाट झाडीत पडलेला होता. त्याचा शोध घेण्यासाठी सूर्याजीपंत आणि गंगाधर आले, तेव्हा त्यांना तो सापडला, आणि त्यांनी त्याला घरी आणले. घरी आल्यावर सूर्याजीपंतांनी ते पत्र पाहिले, ते पत्र वाचताच सूर्याजीपंत हे जग सोडून निघून गेले. गंगाधरने ते पत्र वाचल्यानंतर त्याने आपली लेखणी देवाला वाहिली. यानंतर त्याने कुलकर्णीपणाचे काम म्हणजे सरकारी नोकरी केली नाही. नारायणावर तर ह्या गोष्टीचा एवढा परिणाम झाला, त्याला पूर्वस्थितीला येण्यास एक वर्ष लागले. पुन्हा असे काही संकट येणार नाहीना, असेही त्याला वाटत राहिले असणे शक्य आहे. घरातील संस्कारामुळे असो वा व्यक्तिमत्त्वातील मूलभूत अशा सुप्त प्रेरणेमुळे असो, ईश्वराचा शोध घेण्यासाठी आपण घरादाराचा त्याग करावा, असे त्याच्या मनाने घेतले असावे, अशी कथा 'समर्थ रामदास' या वि. रा. करन्दीकर यांच्या पुस्तकांत आहे. तर शंकर श्रीकृष्ण देवाच्या 'समर्थ चरित्र' या पुस्तकात ह्या कथेबद्दल पालखीत बसलेली तेजस्वी जोडी म्हणजे श्रीराम व सीता व इतर सर्वजण म्हणजे भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न व हनुमंत होती असे म्हणले आहे. तर र. रा. गोसावी यांच्या 'श्रीसमर्थ आणि समर्थसंप्रदाय' या पुस्तकात करन्दीकर यांच्या कथेप्रमाणेच कथा आहे. नारायणाच्या मनाने जरी घरादाराचा त्याग करण्याचे ठरविले असले तरी आईचे हृदय नारायणाचे दोनाचे चार हात करण्याचे स्वप्न पहात होते. नारायणाच्या मनाची कल्पना आईच्या प्रेमळ मनास येणे शक्य नव्हते. तीने आपल्या प्रेमळ स्वभावानुसार नारायणास बोहल्यावर उभे राहण्यास प्रवृत्त केले. आईवडील निस्सिम

प्रेमामुळे व तीला दिलेल्या वचनामुळे नारायण बोहल्यावर उभा राहिला. परंतु आधीच सावध असलेल्या नारायणाने 'सावधान' हा शब्द ऐकताच बोहल्यावरून जे पलायन केले ते त्यांनी थेट गोदावरी तीरवरील नाशिक गाठले. वि. ल. भावे यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वत' या पुस्तकात एके दिवशी सूर्याजीपंतानी वडील मुलास चांगला दिवस पाहून अनुग्रह दिला. नारायणाने 'मला अनुग्रह द्या, असा आग्रह धरला परंतु तुजला अधिकार नाही,' म्हणून त्याला त्यांनी निवारिले व मंत्रानुग्रह दिला नाही. या गोष्टीची चीड येवून नारायण रागाने घरातून निघून गेला असे म्हटले आहे.¹³

नारायणाचे बालपण येथेच संपले. 'समर्थ' होण्यासाठी त्याने घरादाराचा त्याग केला. नारायणाचा 'समर्थ' होण्याच्या प्रक्रियेस येथूनच प्रारंभ झाला. नाशिक पंचवटी येथील मंदीरातील श्रीरामाच्या दर्शनाने नारायणास अतीशय आनंद झाला. "जनस्थान गोदातटीं वास केला । प्रभू देखिला दास संतुष्ट झाला" असे समर्थानी एका करुणांस्तोत्रामध्ये म्हणले आहे. गोदाकाठीच बारा वर्षे पुरश्चरण व अध्ययन करण्याचा त्यांनी निश्चय केला. ¹⁵ नाशिक पासून जवळच गोदावरी व नंदिनी या नद्यांच्या संगमावर असलेले 'टाकळी' हे गांव त्याने आपल्या साधनेसाठी निवडले. रोज सकाळपासून माध्यान्ही पर्यंत संगमावरील नदीच्या पात्रामध्ये कबरे इतक्या पाण्यात एका पायावर उभे राहून शके 1542 ते शके 1554 अशी बारा वर्षे गायत्री पुनश्चरणात व त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा जप करण्यात व्यतीत केली. ते पाण्यात उभे राहिल्यावर ऊन चढत जाई, तसा त्याचा चटका वाढत जाई. एका जागी पाण्यात उभे राहिल्याने पायांना मासे चावत. तरीही एकाग्र मनाने ते आपला जप करीत. सतत बारा वर्षे बराच वेळ पाण्यात उभे राहिल्यामुळे त्यांचे कमरे खालील शरीर पांढरे पडले होते. माध्यान्ही नंतर ते पंचवटीत जाऊन माधुकरी मागत. त्याच्या नैवेद्य श्रीरामास दाखवून टाकळी येथे आपल्या राहण्याच्या जागी येवून भोजन करीत. दुपारी थोडी विश्रंती घेऊन संध्याकाळी पंचवटी जाऊन कथाकिर्तन श्रवण करीत. किर्तन अथवा प्रवचन काहीच नसेल तर त्या दिवसी अध्यात्मिक ग्रंथांचे वाचन करीत. वेद, वेदांत, रामायण, महाभारत, गीता, उपनिषदे, भागवत वगैरे ग्रंथांचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला होता. तपाचरणाला दिलेली अध्ययनाची जोड हा रामदासांचा एक विशेष म्हणण्यास हवा.¹⁶ उपासने मागे अभ्यासाचे बळ उभे करायचा हवे हे जणू त्यांनी उपजतच मानले होते. याच काळात त्यांनी 'करुणाष्टकां' ची रचना केली असावी या काळातच त्यांनी वाल्मिकिरामायणाची पोथी जशीच्या तशी लिहून घेतली. 'आधीं केले मग सांगितले' अशा प्रकारे अखंड अभ्यासाची व उद्योगाची शिकवण त्यांनी आपल्या अनुयायांस दिली.

आपल्या ध्येयाकडे जाताना त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. निंदा, उपेक्षा

अवहेलना, यांना सामोरे जावे लागले. आपण लोकांशी सरळ वागूनही लोक आपल्याशी असे तिढयाने का वागतात, हा पेच त्यांना सुटत नसे.

बहुतचि पिळ - पेचें प्राण जातो दयाळा ।

मजवरी करुणेचा बोध लोटि कृपाळा ।

कचकच न करिता तो तिढा प्राप्त होतो ॥

बहुतचि शिण होतो अंतरी शोक होतो ॥२॥¹⁷

जगात नेहमी साधेपणाने व सरळ वागून चालत नाही. 'घटासी घट आणि उद्धटासी उद्धट' व्हावे लागते. हे त्यांच्या पुढे लक्षात आले.

नारायणाने टाकळीस आल्यावर तेरा कोटी रामनामाचा जप करण्याचा संकल्प शके 1542 रौद्रनाम संवत्सरे माघ शुद्ध सप्तमी या दिवशी केला. हा संकल्प बारा वर्षांत पूर्ण झाला. मनाचा काही संकल्प करुन विचारपूर्वक त्यांनी घर सोडले, पुरस्चरणाचा संकल्प करुन तो निष्ठेने पुरा केला. आता त्यांनी भारतभर तीर्थयात्रा करण्याचा संकल्प केला. हरएक गोष्ट पूर्ण विचाराने आणि संकल्पपूर्वक करणे हा एक रामदासांच्या चरित्राचा विशेष आहे. ¹⁸ शके 1554 च्या फाल्गुन महिन्यात त्यांनी तीर्थयात्रेसाठी प्रस्थान ठेवले. त्यापूर्वी त्यांनी टाकळीस पहिल्या मारुतीची स्थापना केली. याच सुमारास त्यांना 'उद्धव' नावाचा शिष्य मिळाला. 1554 ते 1566 या बारा वर्षांत समर्थांनी सर्व भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी ही तीर्थयात्रा करताना देशस्थितीचे निरीक्षण केले. याचेच वर्णन त्यांनी 'अस्मानी - सुलतानी' व 'परचक्रनिरुपण' या दोन काव्यात केले आहे. धर्माची होणारी अवहेलना पाहून त्यांचे मन अतिशय दुःखी झाले. यातून बाहेर पडण्यासाठी स्वधर्माचे अधिष्ठान हवे होते. हे अधिष्ठान ठेवण्यासाठी विश्वात्मक नारायणाची उपासना 'भगवंताचे अधिष्ठान' ठेवून केल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते, याची त्यांना साक्ष पट्ट लागली होती. आपण हे कार्य करू असा आत्मविश्वासही त्यांना वाटू लागला. 'राघवाची पदे मानसीं धरीन । विश्व उद्धरीन हेळामात्रे'। असा तो त्यांनी व्यक्तही केला आहे. इतके दिवस प्रभुरामचंद्राना 'समर्थ' म्हणून आळवणारे रामदास स्वतःच 'समर्थ' झाले. समर्थ तीर्थयात्रा करित असताना हिमालयात गेले. तेथे गेल्यावर त्यांना देहाची नश्वरता लक्षात आली. त्यामुळे ते आपला देह कुंडात झोकून देण्यास प्रवृत्त झाले. परंतु या विचारपासून रामाने त्यांना परवृत्त केले. 'तुम्हांसी जगोद्धार करणे आहे । तुमची तनु ते आमची तनु पाहे । दोन्ही तपे तुमची रक्षिली काया हे । धर्मस्थापने कारणे ॥' असे त्यांना सांगितले.¹⁹

12 वर्षे बालपण, 12 वर्षे पुरस्चरण आणि 12 वर्षे तीर्थयात्रा अशी एकूण तीन तपे

साधकावस्थेत घालून समर्थ आता पूर्णप्रज्ञ बनले होते. त्यांनी आपल्या कार्यासाठी सत्याद्रीचा प्रदेश निवडला होता. त्यांच्या आवडीचा निसर्ग, निसर्गाचे सौंदर्य व त्यांना आवश्यक वाटणारा एकांत त्यांना सत्याद्रीच्या कुशीत मिळाला. त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र कृष्णातीर निवडले. त्यांना असे समजले होते, की मसुरची जहागीर शहाजीराजे भोसले यांच्या कडे आली आहे. त्यांना शहाजीराजांशी पूर्वी झालेली भेट आठवली. शहाजीराजांची कृष्णा तीरावरील देशमुखी म्हणजे जवळ जवळ स्वराज्याची मुहूर्तमेढच होती. समर्थ संप्रदायाची उभारणी त्यांनी याच ठिकाणी केली. समर्थांनी शके 1566 ते 1572 या दरम्यान निरनिराळ्या ठिकाणी अकरा मारुतीची स्थापना केली. मसूरला पहिला रामनवमीचा उत्सव त्यांनी मोठ्या थाटाभाटात शके 1567 ला साजरा केला. समर्थांनी चाफळला शके 1570 ला श्रीरामाचे मंदिर बांधले. याच दरम्यान त्यांना कल्याण, दिवाकर, भीमस्वामी, आक्का, वेणाबाई सारख्या शिष्या मिळाल्या. याच काळात त्यांना शिवाजी महाराजांसारखा राजकारणी शिष्य मिळाला. समर्थ व शिवाजी महाराज यांची भेट झाली परंतु कोठे व कधी ह्या गोष्टीबद्दल मतभेद आहेत. शके 1571 मध्ये आषाढ महिन्यात समर्थ पंढरपूरला जाऊन आले. तेथे समर्थांना विठ्ठलाचा जागी समाचेच दर्शन झाले. 'तेथे का हो उभा रामा! मनमोहना मेघश्यामा' या त्यांच्या पदावरून दिसून येते. पंढरपूरलाच समर्थांची व तुकारामांची पहिली व अखेरची भेट झाली.²⁰ शके 1577 ला शिवरायांनी आपले राज्य समर्थांच्या झोळीत टाकले. पण समर्थांनी त्यांना परत केले. व 'आपले म्हणून चालविण्यात सांगितले आणि याची खूण म्हणून समर्थांची भगवी छटी हीच तुमची ध्वजा असा विडक घालून दिला.²¹ हेळवाकच्या घळीत राहत असताना समर्थांना कफाचा व तापाचा विकार सुरू झाला. त्यामुळे समर्थ पुन्हा चाफळला येऊन राहिले. समर्थांनी आपल्या एकतोस वर्षाच्या कालखंडात शेवटची सहा वर्षे सोडल्यास पंचवीस वर्षांचा काळ रामोपासनेचा प्रचार करित, मठस्थापना करित शिवरायांच्या चळवळीत प्रेरक व पोषक असाच घालविला. त्यांचा महाराष्ट्रातील संचार

'जाते स्थळ सांगेना। सांगितले तेथे जायेना।

आपुली स्थिती अनुमाना । येवोचि नेदी !!

उदंड करी गुप्त रूपें । भिका-यासारिखा स्वरूपें !!

यशकीर्ति प्रतापें । सीमा सांडिली !!

अशा स्वरूपाचा होता. शके 1602 ला शिवरायांचे निधन झाले. त्यामुळे समर्थ काहीसे अस्वस्थ

झाले त्यांनी आपल्या आयुष्यातील शेवटची सहा वर्षे सज्जन गडावरच घालविला. समर्थांचे

अवतारकार्य संपत आले होते. त्यांनी आपल्या शिष्यांचे माझी काया आणि वाणी । गेली म्हणाल अंतःकरण । परि मी आहे जगज्जीवनी । निरंतर ॥

आत्माराम दासबोध । माझे स्वरूप स्वतःसिद्ध । असतां न करवा खेद । भक्तजनीं ॥'

असे सांगून सांत्वन केले. शके 1603 माघ कृष्ण नवमीस सज्जनगडावर श्रीरामाचा अखंड घोष करित देह ठेवला.

रामदासांचे वाङ्मयीन कार्य

लोकांच्या मनात धर्माविषयी जो गैरसमज निर्माण झाला होता तो दूर करवा, त्यांच्या मनातील भ्रंती आणि भ्रष्टता नाहीशी करावी आणि त्यांच्या मनात परमार्था विषयीचे शुद्ध विचार निर्माण करवेत हेच रामदासांचे प्रमुख उद्दीष्ट होती. "विरक्त परमार्थ उजळावा । विरक्ते विचार शोधावा ।²² 'विरक्ते वक्तृत्वे उभारावा । मोडला परमार्थ ।²³ 'अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावे जग ।' 'पुण्य मार्ग प्रतिष्ठावा । लावावी धर्मवासना ।²⁴ ह्या सारखी समर्थांची वचने पाहिली असता त्यांचा हेतु कोणता हे सहजच लक्षात येते. समर्थांच्या 'दासबोध' ग्रंथात त्यांची शिकवण पाहावयास मिळते. श्री ज्ञानेश्वांच्या 'ज्ञानेश्वरी' अशा अप्रतिम ग्रंथानंतर आणि श्री एकनाथांच्या 'एकनाथी भागवत' या रसाळ ग्रंथानंतर जरी दासबोधाची निर्मिती झाली असली, तरी आध्यात्मग्रंथात त्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे. त्याची घडण स्वतंत्र आहे. बहुजन समाजाला अध्यात्मासारखा विषय अतिशय सहजरित्या समाजावा म्हणून समर्थांनी अध्यात्म प्रश्नांची अतिशय सुलभरितीने उकल या ग्रंथात केली आहे. 'दासबोध' आणि 'आत्माराम' हे दोन ग्रंथ म्हणजे माझेच 'स्वतःसिद्ध स्वरूप' आहे, असे रामदासांनी सांगून ठेवले आहे. 'दासबोध'त समर्थांनी परमार्थ मार्गाचे अतिशय सुंदर असे विवेचन केले आहे. सर्व सामान्यपणे परमार्थ म्हणजे आपल्या विहित धर्माचे आचरण असा संकुचित अर्थ परमार्थाचा घेतला जातो. परंतु समर्थांच्या मते जीव आणि ब्रह्म हे दोन नसून एकच आहेत. असा आत्मासाक्षात्कार होणे म्हणजे परमार्थ साधणे होय. माणसाला परमार्थ साधला तर माणूस जन्म मृत्युच्या फेऱ्यातून तरून जातो. 'येथे बोलिला विशय । भक्तिमार्ग' आणि 'मननकर्त्यास विवद । परमार्थ होतो ।' हे समर्थांचे विचार वाचले की समर्थांची परमार्थ मार्गावर असणारी निष्ठाच यातून दिसून येते. 'आत्माराम' या लहानश्या प्रकारणाचा विषय 'स्वरूपमिळवणी' म्हणजे अद्वैतानुभव हा आहे. त्याच प्रमाणे त्यांनी 'मनाचे श्लोक' या दोनशे पाच श्लोक संख्या असलेल्या श्लोकांतून प्रतीत होणारी अनुभव सिद्धता ही अतिशय चिंतनीय आहे. समर्थांचे 'मनाचे श्लोक' म्हणजे त्यांच्या संस्कारक्षमतेचा भरभक्कम पुरावाच आहे. समर्थांच्या इतर वाङ्मयातून नजरेस येणारी बहिर्मुखता येथे राहत नाही. येथे त्यांचे मन अंतर्मुख होते. या श्लोकांत त्यांची भाषा सरळ, सोपी, मधुर व मर्मप्रही बनते. या रचनेतून समर्थांनी आपल्याला प्रिय असलेल्या मूल्यांची विविध अंगे स्पष्ट केलेली आहेत.

समर्थांच्या मते क्षमाशीलता हा उ-तम पुरुषाचा गुणधर्म असल्याने क्षमेशिवाय त्यास तरुणोपाय नाही. असे समर्थांचे स्पष्ट मत आहे. क्षमा करतानाही ती त्याने विवेक बुद्धीने करावी यावर त्यांचा विशेष भर आहे. समर्थांचे संघटनाचातुर्य आजच्या समाजालाही तेवढेच मार्गदर्शक आहे.

समुदायाला कायम उपासना कामात गुंतवून ठेवावे, असा समर्थांचा उपदेश आहे. कारण जर समुदायाला रिकामा वेळ मिळाला तर त्यातील लोकांना उपद्व्याप सुचतात. यावरून समर्थ हे कमालीचे द्रष्टे होते याची साक्ष पटते. 'आनंदभुवन' पाहण्याची दूरदृष्टी त्यांच्या जवळ होती. समर्थांचे स्वप्नाळू मन नैऋत्येमध्ये वादाकडे लक्ष ठेवून असे. आदर्शवाद आणि व्यवहारवाद यांचा अतूट संबंध जोडण्याचे काम समर्थांच्या लेखणीने केले आहे. रामदासांची विचारसरणी चिरंतन

स्वरूपाची आणि कालसापेक्षा अशी आहे. परंतु या दोन्हीच्या मुळाशी असणारा जीवनविषयक दृष्टीकोन एकच असल्यामुळे त्यांना एकमेकापासून वेगळे काढणे शक्य होणार नाही. भाषासाच्या आचारविचारांत श्रद्धा आणि संदेह, विचार आणि विकार, इच्छास्वातंत्र्य आणि नियती यांचा सदैव

झगडा चालूच असतो. जोपर्यंत चिज्जडाग्रंथीची उकल होणार नाही तोपर्यंत हा झगडा कधीच संपणार नाही. हा झगडा कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात कायम राहणार. त्याला तात्त्विक अधिष्ठान

मिळवून देण्यासाठी संतानी आपले लेखन केलेले आहे. समर्थ ज्या काळात वावरत होते तो काळ धर्मभ्रष्ट होता. त्यांनी आपल्या ग्रंथातून त्या समाजाचे चित्र अनेक ठिकाणी रेखाटले आहे. समर्थ वैदिक धर्माचे अभिमानी होते. वेदशास्त्रपुराणांचा अधिकार त्यांना मान्य होता, हे त्यांनी 'दासबोधा'

च्या प्रास्ताविकात सांगून ठेवले आहे. वेदात वेदविद्येचे सारसर्वस्व सामावले आहे अशी रामदासांची धारणा होती,²⁵ लोकांच्यात धर्मभावना जागृत होण्यासाठी प्राचीन विद्येचे संरक्षण व संवर्धन करून त्याचा प्रसार करण्याची जबाबदारी ब्राह्मणांची असूनही ती त्यांनी पार पाडली नाही. ते स्वतःच श्रद्धाहीन व कर्तव्यपण्डू मुख बनले. हिंदू परंपरेत एक देव, एक पंथ, एक प्रमाणग्रंथ असा संकेत

नसल्याने नाना देव व नाना पंथ उदयाला आले. त्यामुळे लोक प्रवाहपतीत झाले. सत्य काय आणि असत्य काय याचा विचार करण्याची बुद्धीच खुंटली. प्रत्येकाला आपली देवता थोर वाटू लागली.

सगळीकडे अराजक व अनाचार माजला होता. ही स्थिती सुधारण्यासाठी धर्मकारणात, देवकारणात जो गोंधळ माजला होता तो नाहीसा करावा, निरनिराळ्या देवतांच्या ऐवजी परमात्म्याकडे लोकांचे लक्ष वेधले जावे, भक्तिमार्ग ऐवजी परमात्म्याकडे लोकांचे लक्ष वेधले जावे, भक्तिमार्ग वाढवावा, वेदांतात सांगितलेला अद्वैतबोध सर्वसामान्यांना समजावा, वैदिक धर्माची विस्कटलेली घडी बसावी अशी

समर्थांची इच्छा होती. श्रीराम आणि मारुती यांच्यावर असलेल्या अढळ विश्वासाने त्यांनी धर्मस्थापना करणेचे कामी सुरुवात केली. रामाची उपासना व आपला स्वतंत्र संप्रदाय याचा पाया त्यांनी

कृष्णत्रिरी घातला. हा पाया घालताना त्यांनी आधिच्या संतांचे अनुकरण न करता योजनापूर्वक व संघटीतरितीने आणि शिस्तशीरपणे करण्याचे ठरवले. धर्मजागृतीचे कामी लोकांचे समुदाय जमा

करावे लागणार याची त्यांना आधीपासूनच कल्पना होती. ज्याला लोकसमुदाय जमा करावयाचे असतात, त्यांच्या जवळ प्रबोधन शक्ती आणि लोकांची मने आपल्याकडे आकृष्ट करण्याचे कसब असणे लागते. रामदासांच्या अंगी प्रामुख्याने हे सर्व गुण वास करीत होते. एके ठिकाणाहून कार्याची सुत्रे हलविण्याचा त्यांचा स्वभाव नव्हता. त्यांना लोकांताची नव्हे तर एकांताची आवड होती. पण कार्याची रुपरेखा आखण्यासाठी एकांत आणि प्रत्यक्ष कार्य होण्यासाठी भ्रमंती असा त्यांनी आपला कार्यक्रम आखला होता.

समर्थांच्या मते भक्तीच्या योगाने त्या परमपिता परमेश्वराची प्राप्ती होते. याबद्दल अणुमात्र शंका नाही. ज्या परमेश्वराची भक्ती करायची तो परमेश्वर कसा आहे ? व त्याला प्राप्त करण्यासाठी करावी लागणारी भक्ती कशा प्रकारे करावी हे समजावयाला पाहिजे. परमेश्वर हा निर्गुण, निराकार असा आहे. त्या निराकार अशा परमेश्वराची पूजा कशी करायची ? पूजा करण्यासाठी देव हा सगुण रूपातच असावयाच हवा. कारण भक्ती करण्यासाठी देवाचे सगुणरूप आवश्यक असते. सगुण रूपाची भक्ती उत्कटतेला पोहचली की, परमेश्वर आणि भक्त एकरूप होऊन जातात. त्याच्या जवळ तू - मी असा भेद उरत नाही. परमेश्वर प्राप्तीसाठी करावयाची भक्ती (करायची कशी तर ती) नऊ प्रकाराने करता येते.

पहिला प्रकार श्रवणशक्ती हा आहे. या प्रकारात समर्थांनी असे सांगितले आहे की, भक्ताने आधी सगळ्या गोष्टींची माहिती करून घ्यावी. हरिकथा, पुराण व अध्यात्म निरूपण एकावे. कर्म, ज्ञान, उपासना व योग हे चारही मार्ग नीट समजावून घ्यावेत. म्हणजेच सर्वांचे ऐकून घेणे हीच श्रवणभक्ती होय.

दुसरा प्रकार कीर्तन-भक्ती हा आहे. ह्याबाबत समर्थांचे म्हणणे असे की, हरिकथा मनापासून व आवडीने करावी. मायाब्रह्माचे स्पष्टीकरण संपूर्णपणे करावे. ज्ञान व वैराग्याची महती वर्णन करावी. नीति आणि न्यायाचे धडे देवून लोकांना सन्मार्गाला लावावे.

तिसरी भक्ती म्हणजे स्मरण भक्ती होय. सदासर्वदा नामस्मरण करावे. संकटात किंवा सुखातही त्या त्या परमेश्वरास न विसरता त्याचे नाम अखंड घेत रहावे. नामाची महती समर्थांनी विशेषत्वाने वर्णन केली आहे.

पादसेवन ही चौथी भक्ती होय. सद्गुरुकृपेच्या कृपाप्रसादाशिवाय या मायामोहमयी जगातून पार होता येणार नाही. सद्गुरु हा ब्रह्मस्वरूप असल्याने त्यास अनन्य भावाने शरण गेल्यास व

व त्याच्या चरणांची आस धरल्यास परमेश्वराची सहजच प्राप्ती होते.

विविध देवतांच्या मूर्तीचे शास्त्रोक्त पूजन करणे व त्याबरोबर मानसपूजा व त्या मूर्तीचे ध्यान करणे म्हणजे अर्चन भक्ती होय. हीच ती पाचवी भक्ती होय.

सहावी भक्ती वंदन, देवता, संत, साधू आणि सज्जनांना नमस्कार केल्याने तो एका परमेश्वरास पावतो. इतकी महत्वाची ही वंदन भक्ती आहे.

सातवी भक्ती दास्यत्व ही आहे. देवळांचे जीर्णोद्धार करणे, धर्मशाळा - विहीरी बांधणे म्हणजेच देवळांना काहीही कमी न पडू देणे म्हणजेच दास्य भक्ती होय.

आठवी भक्ती सख्य. देवतांचे सख्य प्राप्त होण्यासाठी तो ठेवेल तशा परिस्थितीत आनंदाने रहावे. त्याला आपले तन-मन-धन वाहावे. त्याच्या ठायी प्राण अर्पण करण्याचीही तयारी ठेवावी. म्हणजे तो दीनवत्सल दयाघन आपल्या भक्तांकरता धावून येतो. तो आपल्या भक्तांना कधीही विसरत नाही. देवाच्या ठिकाणी गुरुला मानून त्या गुरुशीही सख्य प्रस्थापित करावे असे समर्थ सांगतात.

आत्मनिवेदन ही नववी भक्ती आहे. याविषयी समर्थानी केलेले विवेचन हे अत्यंत कळकळीने केले आहे. देवाच्या ठिकाणी म्हणजेच देवाच्या पायाशी स्वतःला वाहून घेणे म्हणजेच आत्मनिवेदन होय. भक्त हा देवापासून वेगळा राहूच शकत नाही. आपण व देव यांचा शोध घेतला की आपोआपच आत्मनिवेदन होते.

अशाप्रकारे समर्थ रामदासांनी भक्तीची नवविधा वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. ती आत्मनिवेदनातच पूर्णत्वास कशी पोहोचते हे स्पष्टपणे सांगितले आहे. ज्ञानी भक्तीत भक्त आणि देव एकरूप होतात, ते एकमेकांपासून वेगळे राहू शकत नाहीत. म्हणूनच समर्थानी भक्ती केल्याने परमेश्वराची प्राप्ती होते हे तत्व दासबोधात सुरवातीलाच सांगून ठेवले आहे.

समर्थ हे आपल्या काळातील लढवय्ये संत होते. त्यांनी केवळ समाजाचे अवलोकन केले नाही तर आपल्या अवलोकनास चिंतनाची जोड दिली. एक वेळ समाजजागृती करणे सोपे पण जागे करून त्यावर वैविध्यपूर्ण संस्कार करून एक आदर्श समाज निर्माण करणे फार कठीण काम आहे. समर्थानी हे कार्य यशस्वीपणे केले आहे. हे एक त्यांचे विशेष आहे. आपला समाज 'व्यक्ति आपली तितक्या प्रकृतींनी' परिपूर्ण असतो. त्याचा अंदाज घेवून समर्थानी लेखणी प्रसंगानुसार बदलली आहे.

1. शं. गो. तुळपुळे - 'पांच संतकवी', तिसरी आवृत्ती, सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे - 1984, पान नंबर - 423.
2. श्या. गो. मुद्गल, श्री. र. कावळे, अनिरुद्ध कुलकर्णी संपादित - 'समर्थ दर्शन', प्रथम आवृत्ती, प्राचार्य दांडेकर धार्मिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक वाङ्मय प्रकाशन मंडळ, पुणे - 1982, पान नंबर -21
3. ल. रा. पांगाकर- 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, तिसरा खंड, केशव भिकाजी ढवळे श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव मुंबई 1940, पान नंबर 494.
4. शं. गो. तुळपुळे - 'पाच संतकवी', तिसरी आवृत्ती, सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे, मार्च 1984, पान नंबर 424.
5. शं. श्री. देव - 'समर्थ चरित्र' स्त 1
6. अ. दा. आठवले - 'मनोबोध' (विवरण), पाचवी आवृत्ती, विश्वस्व श्रीराधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे, 11 जून 1996, पान नंबर - 1
7. म. य. जोशी संपादित 'प्रसाद' मासिक, वर्ष 35 वे, ऑगस्ट 1981, पान नंबर 71.
8. श्या. गो. मुद्गल, श्री. र. कावळे, अनिरुद्ध कुलकर्णी संपादित, 'समर्थ दर्शन', प्रथम आवृत्ती, (प्रा. दांडेकर धा., शै., सां., वा., प्रकाशन मंडळ) कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, 1982, पान नंबर 22
9. म. य. जोशी संपादित 'प्रसाद' मासिक, वर्ष 35वे, ऑगस्ट 1981 पान नंबर - 72
10. र. रा. गोसावी - 'श्री समर्थ आणि समर्थ संप्रदाय', पाहिली आवृत्ती, व्हीनस प्रकाशन, पुणे ऑगस्ट 1981, पान नंबर 201.
11. र. रा. गोसावी - ' पाच भक्तिसंप्रदाय', प्रथम मुद्रण, मोघे प्रकाशन, पुणे - कोल्हापूर, मार्च 1974, पान नंबर 182.
12. शं. दा. पेडसे - 'राजगुरु समर्थ रामदास', दुसरी आवृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 1980, पान नंबर - 4
13. वि. रा. करन्दीकर - ' समर्थ रामदास', पहिली आवृत्ती, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया नवी दिल्ली 1983, पान नंबर - 13
14. शं. दा. पेडसे - 'राजगुरु समर्थ रामदास', दुसरी आवृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे 1980, पान नंबर 5
15. वि. रा. करन्दीकर - 'समर्थ रामदास', पहिली आवृत्ती, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया